

Бевза В. Ю. Філософські ідеї Фрідріха Ніцше та їх суперечливий вплив на громадську думку / В. Ю. Бевза, В. І. Гриб // Вісник ПЕП : зб. наук. праць. Вип. 10. – Вінниця, 2012. – С. 152-157

Бевза В.Ю., Гриб В.І.

ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ ФРІДРІХА НІЦШЕ ТА ЇХ СУПЕРЕЧЛИВИЙ ВПЛИВ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ

Філософія Ніцше несе на собі відбиток, з одного боку, західно-європейської раціоналістичної класики, з другого, у дусі свого часу – другої половини ХІХ століття, тяжіє до ірраціоналістичного напрямку думки. З цього протиріччя і народжується геній Ніцше, великого філософського безумця в сенсі Керк'єгора, на творчість якого не в останню чергу наклали відбитки особистого характеру та невиліковні хвороби.

Ніцше видавав себе за «людину майбутнього» (у сьогоденні йому просто не було місця), яка переборола забобони старого світу. Ніцше не приховував, що на його творчість мав вплив Ф.М., Достоевський, особливо його «Записки із мертвого будинку», з його непереборним бажанням розкрити природу людського зла, з прагненням вивернути «звірину природу» з виду покірної та безладної людини.

Протилежно до всієї європейської традиції Ніцше не створив і не прагнув створити цілісної філософської системи, можливо тому в світовій філософії досі не склалось до певної міри цілісного та несуперечливого філософського портрета. Щоб зрозуміти філософську творчість Ніцше, необхідно хронологічно простежити становлення та розвиток головних його ідей та проаналізувати стиль та характер його мислення.

Традиційно розрізняють три етапи в творчості Ніцше: ранній (1872-1876р.р.), в якому панує тема А.Шопенгауера і розробляється естетична проблематика; другий (1877-1882 р.р.), в якому Ніцше, цікавлячись природознавством та позитивізмом, тяжіє до проблем пізнання та моралі; третій (1883-1888 р.р.), який можна умовно назвати завершальним, де розробляється тема «волі до влади» і еволюції підлягає ідея моралі. Виходячи з розробок по останній темі, яка стала ключовою у розумінні Надлюдини, стають дещо зрозумілішими ранні ідеї та розумові імпульси Ніцше. Хоча ранні теми не встигають реалізовуватися в працях пізнього етапу творчості, а будь-які інші пізні роботи Ніцше не впливають із попередніх. В своїх ранніх

роботах Ніцше прагне протиставити одноманітний, нудний і сірий сучасний йому світ античному багатозвуччю і різнобарвності; людську масу, що оточувала Ніцше – світу античних героїв з їх подвигами; міркування і спогади сучасників про велич - справжній величі вчинків і справ епохи Античності.

Ніцше вважає, що основу життя можна виявити за допомогою аналізу різних видів творчості. Так діонісійський та аполлонівський принципи творчості, які відповідають музичному і пластичному (художньому) мистецтву, Ніцше переводить в джерело початку самого життя. З'являється праця «Народження трагедії з духу музики», Історія античної Греції VI століття до нашої ери, як вважає Ніцше, свідчить про переважання «духу Діоніса», вираженому в давньогрецькій трагедії. Трагедія походить від хорів на честь Діоніса, де кожен учасник, охоплений екстазом, створював неповторний мелодійний колорит. Трагедію, яка по сьогоднішній день розглядається як провідний жанр високого мистецтва, античні драматурги розуміли, і Ніцше з ними згоден, як «прообраз світу» з його вічною боротьбою ідей і пристрастей.

Червоною ниткою в трагедії реалізовується схема «загибель-воскресіння». Скорбота за законом жанру переростає в радість, глибока печаль – в піднесений захват, жах – в добрість, смерть і тема непоправної втрати звучить разом з прославленням життя і безсмертя.

Трагедія дійсно філософічна і являє собою форму вираження фундаментальної недосконалості і незавершеності буття. З одного боку, загибель індивіда рівнозначна краху цілого світу, з іншого боку, смерть героя, поряд з цілою масою подвигів, нічого не змінює в цьому світі: з кожним новим поколінням все повертається у свою колію.

Діонісійський феномен греків, розкритий Ніцше – це і є справжнє життя і справжній подвиг. «Чари Діоніса не лише оновлюють союз людини з людиною, але й звать природу, відчужену, ворожу або поневолену, на свято примирення з людьми... Земля по добрій волі приносить свої дарунки, а із скель і пустель приходять миролюбні хижачки. Незлобливо крокують пантера і тигр, запряжені в колісницю Діоніса, що потопає в квітах і вінках... Віднині раб знаходить свободу... Віднині, слухаючи благу звістку про світову гармонію, кожен відчуває, що він не тільки з'єднався, примирився і злився із своїм ближнім, але й просто-напросто став з ним єдиним цілим... звірі отримали дар мови, а земля потекла молоком і медом, так і в людині звучить тепер щось надприродне: вона відчуває себе богом.» [9, 139-140].

Отже, справжнє життя з'являється тоді, коли людина стає богом! Тема людини-бога, тобто людини, рівнозначної богу, буде постійно виступати то в одному, то в іншому творі Ніцше на протязі всієї творчості.

Але в V-IV століттях до н.е. «дух Діоніса», як вважає Ніцше, став витіснятися культом Аполлона, а велика трагедія з її повнотою життя з часом поступилася місцем міщанській комедії. Замість священного екстаза душою людини заволодів холодний розрахунок; замість героїчних вчинків, що здійснювалися інстинктивно, «за велінням серця», суспільство отримало тверезі сократівські роздуми без геройства і без вчинків. Час Аполлона – це час конкретних культурних цінностей, які змінять світ, згідно із заданими епохою алгоритмами.

Дійсність, в якій проходить життя людини, це несамовита боротьба. Ця дійсність неймовірно далека від тої, яку описував Гегель – як прояв світової ідеї, що реалізовує себе із все більшою розважливістю і гармонійністю. Ніцше погоджується з Шопенгауером, що дійсність – нерозумна, а життя сучасної для нього людини – безглузде. Людина, втікаючи від безрозсудності і відсутності сенсу життя, від його трагедійної повноти, завжди прагне до ілюзії, до логічної схематизації життя, до яких-небудь форм його впорядкування і перетворення. Людина завжди прагне спростити життя, щоб якось зрозуміти його, викрутитися в ньому та вижити. Але порядок життя – це штучний порядок, це порядок силіогізмів, який руйнує живу нитку життя, знищує його «інстинктивну мудрість», роблячи його неповноцінним.

Сила Аполлона – в силі перетворення життєвої повноти в ілюзію життя. Аполлон допомагає увести порядок в хаос почуттів, нехитро розкриває «міру всіх речей», перероджує «природну непомірність радості, страждання і пізнання» у «примарні звуки своєї арфи». В цьому полягає краса Аполлона, яку Ніцше відчував як «запах розкладання» [10; 149, 132]. Джерелом розкладання є розумність, небезпечна сила, яка підриває основи життя.

Діалектика Сократа, згідно якої "розум = чеснота = щастя", ворожа родовим характеристикам людини: діалектика є облудою, до неї вдаються лише за відсутності інших засобів, тому вона не переконує. Діалектика Сократа виконувала функцію не лише необхідної оборони, а й нападу, тиранії, тому діалектика, робить висновок Ніцше, – це розумний прийом, заради самозбереження, форма приниження іншої людини. Ніцше навіть приводить "антропологічні" докази злочинності Сократа і його діалектики ("Народження трагедії з духу музики").

Другий період творчості Ніцше представлений роботами "Людське, занадто людське", "Вранішня зоря. Думки про моральні забобони", "Весела наука".

Епіграфом до другого періоду творчості Ніцше можуть служити слова з передмови до другого видання "Веселої науки": "Один філософствує від убогості і немочі, інший – від багатства і надлишку сили. Для першого така філософія – насущна необхідність, неважливо, яку роль вона відіграє – підтримки, заспокійливого засобу, ліків...; для другого – це всього лише приємна розкіш, зрозуміло, куди хворе тіло і його неміч штовхають, гонять і ваблять дух – до сонця, тиші, спокою, терпіння, ліків... Я сам вже не один раз задавав собі питання, а чи не була вся філософія, беручи її в цілому, простим лише тлумаченням тіла..." [10; 252-254].

Філософія Ніцше другого періоду, втім, як і першого та третього, є безпосередньою реакцією на стан душі, будучи проекцією внутрішнього світу. Другий період найбільш суперечливий, найбільш невірноважений та імпульсивний. Ніцше вже не може прийняти буддистську спрямованість думки Шопенгауера на аскетизм. Ніцше вважає, що він покликаний сповістити початок трагічної епохи – епохи людської влади, влади не в сучасному її політичному розумінні, а в антропологічному, як влади над розумом, над життям, над людським родом в цілому. Ніцше вважає, що вже «через сотню років його "партія життя" візьме в свої руки виконання грандіозного завдання облагороджування людства, включаючи нещадне винищування всього, що вироджується і паразитує, знов зробить надлишок життя на землі» [10; 133].

Сократ встановив тиранію розуму. Фанатизм, з яким грецька думка спрямувалася до спасенної розумності, свідчить про вкрай тяжке положення того суспільства. Але Ніцше, щоб з'ясувати роль розуму в історії, починає аналізувати природу інтелекту і його функції в житті суспільства, тим самим звертає свої погляди до розуму. Наука, що спирається на інтелект, виконує біологічну функцію в житті людини, якщо не сказати, механічну: вона допомагає зручніше жити, ефективніше пристосуватися. Іншими словами, наука сприяє виживанню. Це, свого роду, важіль, що дозволяє збільшити міць і Владу над навколишнім світом, а Сократ і Архімед – творці цих важелів.

Наука – дійсно влада, «бо той, хто про себе може сказати: «Я володію істиною», готовий пожертвувати всім, чим володіє, аби зберегти це відчуття! Чого лише не викине він за борт, аби залишитися «вгорі» – це означає «над» всіма тими, у кого немає цієї істини!" [10; 285] Це - гносеологічний аспект розуму і влади, який побачив Сократ. Ніцше виявляє і етичний аспект.

Розкриваючи етичний аспект розуму і влади, а саме аналізуючи грецьку мораль, Ніцше вважає, що моралізм грецьких філософів є непорозуміння, обумовлене патологією – «хворобою моралі». Хвороба моралі полягає в тому, що греки прагнули за допомогою розуму спростувати відчуття. «Грецька мораль після Сократа вимагала всім грекам прийняти "вигляд гробокопача", "стати муміями" і відкинути відчуття людини в ім'я розуму. Адже тіло і відчуття є не що інше, як суцільні логічні помилки, і як в тіла вистачає нахабства прикидатися, ніби воно дійсно існує!» [9; Т.2, 568-569]. Тут предмет критики Ніцше стає зовсім прозорим і для філософії кінця ХХ століття. Поза сумнівом, ідеї Ніцше набули актуального характеру, – досить проглянути філософські і психологічні журнали за останні десять років. Але повернімося до проблеми влади. Владолюбець може бути слабким або сильним.

- Слабкий – задоволений легкою здобиччю, віддає перевагу слабкому ворогові, щоб швидше досягти перемоги, завжди доброзичливо відноситься до стражденного, вбачаючи в останньому власну жертву, і вихваляє до небес співчуття.

- Сильного легка здобич принижуює; сильний, на думку Ніцше, віддає перевагу рівному собі, сильні виробили по відношенню один до одного вишукану ввічливість, а до стражденного часто бувають жорстокі

І подібно до того, як наука зуміла підняти ціну брехні, щоб виправдати істинність власних міркувань, так і тиранія розуму може породити новий вигляд чесноти або благородства, пристосувавши науку і мораль до своїх власних потреб.

Припинення буття – ось грізна небезпека, яку Ніцше бачить у щоденних реаліях сучасного світу. Здрібніле людство густо населяє мілководдя життя. «Непотрібно збовтувати драговину, потрібно жити в горах», – вустами свого Заратустри закликає поет і мислитель. І цей застерігаючий голос з тією ж силою звучить для нас і сьогодні. «Якщо ми подивимося на оточення людей забезпечених, освічених, то тут так само ми побачимо картину занепаду, приниження розумових інтересів і всезагального здрібніння особистості, – з жалем констатує Ніцше. – Сучасне суспільство заражене американізмом; є щось дике в тій пожадливості до золота, яка характеризує сучасних американців і в усе більшій мірі заражає сучасну Європу. Все частіше починає зустрічатися тип людини, яка цілком поглинула у грошові справи : у гонитві за наживою вона не знає спокою, вона соромиться відпочинку, відчуває докори совісті, коли думка відволікає її від поточних клопотів дня. Ми поступово звикаємо думати з годинником на руці; ми снідаємо з біржовим листком перед очима; ми живемо, наче боїмося

згаяти хвилину для якоїсь важливої справи. Страх перед безділлям, невпинна тривога з приводу накопичення багатств і турботи про хліб насущний загрожують вбити будь-яку освіту і вищий смак. Ми поступово втрачаємо відчуття форми, чуття мелодії і всього прекрасного. У стосунках між людьми панує діловитість, розумова ясність; ми розучились радіти життю; ми вважаємо за чесноту «зробити якнайбільше за якнайменший час». Коли ми витрачаємо час на прогулянку, бесіду з друзями чи насолоду мистецтвом, ми вже вважаємо за потрібне виправдатися «необхідністю відпочинку» чи «потребами гігієни». Скоро сама схильність до споглядального життя буде зневажатися...» [19, 262].

«Наше століття ставить собі за мету зробити людину, наскільки можливо, корисною; для цього потрібно перш за все наділити її чеснотами непогрішимої машини: вона повинна вище за все цінити хвилини «максимально корисної праці». Головним каменем спотикання при цьому слугує, звісно, нудьга, яка пов'язана з подібним видом діяльності. Щоб перетворити людину на «корисну машину», потрібно привчити її до нудьги, навіть надати їй особливої привабливості; в цьому і полягала досі задача сучасної школи. Ця школа змушує нас навчатися саме тому, що нас зовсім не стосується, бачити в ніби «об'єктивній» діяльності наш обов'язок, цінувати обов'язок, незалежно від задоволення – в цьому її «неоціненна заслуга»! Філолог був досі вихователем по праву переваги, так як його діяльність являє собою класичний зразок монотонності, яка доходить до грандіозних розмірів. У нього юнацтво навчається тому машинальному виконанню обов'язків, яке є необхідною якістю майбутнього чиновника, чоловіка, раба якого-небудь бюро, читача газет і солдата». [19, 262].

Ці розгорнуті цитати дають наочне уявлення не лише про гостру актуальність проблем, які піднімає Ніцше, але й вказує на витоки тих глобальних тем, які стали ключовими у творчості багатьох відомих мислителів ХХ ст. Тут і шпенглерівський занепад західного світу, і ортегівська тема «повстання мас», і шелерівська «девальвація цінностей», і зомбартівська влада буржуа, і хайдеггерівська метафізика нігілізму, і основи філософської проблематики як релігійного, так і атеїстичного напрямів екзистенціалістської думки.

Ніцше виявляє джерело хибного руху суспільства: це – розум і форми втілення розуму, наука і мораль. Залишилося знайти механізми повернення людини зі світу морально-оптичної ілюзії в лоно ества. Із знаходженням засобів і шляху руху до дійсного світу починається вершина людства – INCIPIT ZARATHUSTRA. В історії людства, вважає Ніцше, можна написати окремо історію відчуттів, або пристрастей, яка має три періоди. У перший

період відчуття грають фатальну роль, їм приписується вся дурість людського роду, на них списують всі гріхи і огріхи, вони каменем висять на людині, тягнучи її вниз. Мораль тих часів свідчила: "Пристрасті слід викорінювати". З пристрастями боролися пристрастно, з відчуттям. Але підрубувати коріння пристрастей, значить, за Ніцше, підрубувати коріння самого Життя.

У другий період – розквіту християнства, відчуття і пристрасті з'єднуються шлюбними вузлами з духом, відчуття одухотворюються. Відчуття і пристрасті є предметом "обожнювання" розуму. Розум став вчителем відчуттів і відповідає за відчуття, отримавши від бога відповідний наказ: дозволити відчуттям любити бога і душевний спокій, який прийде в іншому житті.

Третій період – епоха Ренесансу, коли Лютер вчинив напад на християнську мораль, вимагаючи переоцінки християнських цінностей, щоб звести на трон благородніші цінності – бажання і глибокі потреби. Лютер вплутався у війну з християнством "у власному гнізді", тобто зсередини, і ніколи напад на християнство не був настільки ґрунтовний, прямий і строгий. Але, обурюється Ніцше, Лютер знову відновив церкву, а явище Ренесансу залишилося в результаті непотрібним.

Християнство має декілька смертельних гріхів. По-перше, ствердженням, що тіло є гробницею душі, християнство, – пише у висновку до "Антихриста" Ніцше, – показало себе як «найвище зі всіх мислимих збочень... Християнська церква нічого не залишила незрушеним в своєму нівеченні, вона знецінила всяку цінність, зі всякої істини вона зробила брехню, зі всього чесного – душевну низькість... вона жила нещастями, вона створювала нещастя, щоб увіковічнити себе» [9; Т.2, 691-692].

По-друге, єдиною практикою церкви став паразитизм, практика, що "висмоктує всю кров, всю любов, всю надію на життя своїм ідеалом блідої немочі і "святості". Церква видаляла все, що йшло врозріз з її користю, – в цьому полягає її зіпсованість. Справжня істина не може приносити користь, істина не монета. Поняття "обов'язок", "чеснота", "відповідальність" – мають бути глибоко особистою потребою, а не безособовою вимогою. Вимога віри і любові – це "рецепт ідіотизму". Як можна змусити людину працювати, думати, вірити, любити без відповідного внутрішнього стану духу? Людина це не "автомат обов'язку".

По-третє, рівність людей перед богом – "це фальш", що став принципом занепаду, – такий християнський динаміт, що призвів до революцій. Рівність – протиприродна.

На такому хибному ґрунті, де все природне оголошувалося смертельним гріхом, християнство вигадало змову проти здоров'я, краси, удачі, сміливості, проти душевної доброти, проти самого життя. "Інстинкту слабкості" штучно надали видимість сили. Тому при читанні Нового Заповіту, при близькості "такої маси нечистоплотності" необхідно, закликає Ніцше, надівати рукавички.

Розбираючи деякі вислови євангелістів, даючи психологічну оцінку ним, Ніцше закінчує "Антихриста" наступними словами: «Я називаю християнство єдиним великим прокляттям, єдиним великим внутрішнім нівеченням, єдиним великим інстинктом помсти, для якого жоден засіб не буде достатньо отруйним, підступним, низьким, достатньо малим, – я називаю його єдиною безсмертною, ганебною плямою людства» [9; Т.2, 653, 670, 692].

Але Ніцше – не руйнівник, він пропонує нову здорову мораль, мораль, яка зростає із життя і підпорядкована життю. Нову мораль сформулює нова людина – Надлюдина, і це буде ствердженням життя.

Людство, як і всякий інший тваринний вид, рясніє невдалими екземплярами; хворими, вироджуваними кволими, – вдалі випадки є завжди виключенням. За рідкісним виключенням Ніцше розуміє такий тип людини, на основі якої можливе створення касты вибраних. Така каста сама буде джерелом цінностей даного «тваринного» типу і сама буде тим напрямом, по якому треба йти людству.

У розумінні Ніцше Надлюдина є вищою стадією людства, але досягається ця стадія тільки тоді, коли маси принесені в жертву еліті. Ніцшеанський шлях створення Надлюдини можна порівняти з процесом зародження будь-якого життя, який спочатку встановлений за законами створення живого. Сенс первинного етапу біологічного механізму створення життя полягає в тому, що із багатомільйонної маси живих "варіантів", здатних дати початок народженню нової, досконалішої форми життя, відбувається відбір тільки одного. Саме він і буде тією вищою формою життя, а решта всієї багатомільйонної сукупності життів приноситься в жертву і гине.

Подібний процес жертвопринесення є найприроднішим і найнеобхіднішим, так як для створення чогось досконалого потрібно мати певне біологічне середовище, яке забезпечує всі умови для початку зародження життя.

Ніцше в своїх роботах хоче показати необхідність прагнення до пробудження нового життя, яке визначає і яким очищає кров вибрана меншість. Надлюдина повинна заснувати нову мораль, вказати підлеглим їхні

обов'язки, сильним – їх борг і об'єм влади, і вести все людство до вищого майбутнього.

«Я із захопленням спостерігаю за чудесами, що розцвітають під гарячими променями сонця, – говорить Заратустра. – Це тигри, пальми, гримучі змії. Насправді навіть зло має своє майбутнє, і найспекотніший південь ще не відкритий людині. Ваша душа така далека від розуміння великого, що Надлюдина з її добротою буде для вас жахливою» [11, 132].

Традиційна мораль, громадянська або релігійна, описує реальність, яка насправді не є реальністю. Моральної реальності просто немає. Моральну реальність створює конкретний індивід. Мораль – це мова знаків, якою описується реальне життя. Але Життя є незбагненим потоком речей, який не укладається в схему кимось заданої і сформульованої реальності. В моралі завжди закріплювалося бажання "поліпшити" людину: поліпшенням називалося приборкання людини-звіра, виведення певної людської породи. Ніцше проводить аналогію з "поліпшенням" (приборканням) звіра в звіринці. Хто повірить, що звірі можуть змінитися "на краще"? Звір може стати слабким, млявим і не таким небезпечним, головне – використовувати депресивний афект страху, болю, ударів, голоду. Так само стоїть справа і з "поліпшенням" людини за допомогою священника. Звір може стати менш небезпечним, якщо його зробити хворим. Церква це зрозуміла і погубила людину, вона погасила індивідуальне в людині, підпорядкувала окрему людину прагматичним установкам роду. Ніцше приймає метод Шопенгауера і, сполучаючи індивідуальність людини з її свободою, пропонує іншу мораль – мораль Заратустри.

У минулих формах моралі свобода належала богам, який творив всі цінності світу. Ніцше пропонує вбити бога і знайти свободу, тобто знайти творчий імпульс, стати джерелом і рушійною силою процесу становлення цінностей. Це будуть конкретні цінності конкретної людини, які з'являться в результаті здійснення волі до влади, влади над власним життям. Це – найкраща моральна реальність, на кшталт Діоніса.

Формування кожною людиною індивідуальних цінностей виключає ідею рівності: чим сильніше імпульс життя, тим сильніше Влада до життя, тим індивідуальніша людина. І, навпаки, чим слабкіша Воля до життя, тим сильніше потреба в рівності.

Колись перед богом всі були рівні, але тепер Бог помер. «З тих пір, як бог лежить в могилі, ви вперше воскресли...» – так говорив Заратустра. Головне питання завтрашнього дня – не як зберегтися людині, а як перевершити людину. Це стає можливим, як тільки людина встановлює стосунки із самою собою, зі своєю волею, зі своєю владою до життя.

Проголошена Ніцше смерть Бога впливає із смерті самої людини. Сумно відомий аморалізм Ніцше «падаючого підштовхни» – швидше подібний євангельському «дозвольте мертвим ховати своїх мертвих». Це не заклик до тотальної розправи над слабкими, а протест проти рутинної, вульгарної, обивательської мірки життя, за якою «слабкі» викроюють «сильних». Це неприйняття наступаючого царства карликів і ліліпутів, царства тотальної сірості.

В своїй відчайдушній боротьбі з духом небуття Ніцше без жалю руйнує християнську ієрархію цінностей, в якій бачить підпору цього згубного начала, але зруйнування ієрархії для нього не самоціль, як для сучасного деконструктивізму, а лише засіб для того, щоб вибудувати нову, на верхівці якої він намагається затвердити замість покійного Бога універсальний принцип незнищенності життя, його «волю до могутності». Звідси й ідеал Надлюдини, звідси й ідея «вічного повернення».

Якщо Маркс подолання феномену відчуження в сучасному світі побачив в проекті майбутнього комуністичного суспільства, то Ніцше вгледів спасіння в проекті Надлюдини. Теорія Маркса будувалась на ідеалізації соціальної природи людини, проект Ніцше – на естетизації її вольового поривання.

Це вже зовсім не пасивне, містичне сподівання настання Царства Божого на Землі, а раціонально-вольовий імператив, заснований на вірі у всесильність людського розуму, – це глобальний проект побудови Раю власними силами.

«Бог помер», і повстала людина, яка здійснила «стрибок з царства необхідності в царство свободи», обернулась не «надлюдиною», а нікчемною мавпою. Історичний досвід підтвердив правду Заратустри лише в одному: «Земля стала маленькою, і по ній скаче остання людина, яка робить все маленьким. Її рід незнищений, як земляна блоха; остання людина живе довше за всіх» [11, 11].

Образ Надлюдини залишився в Ніцше невизначеним до кінця, а тому кожен може продовжити діалог з Ніцше і запропонувати свій варіант прочитання робіт німецького безумця – така вимога самого Ніцше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакусев В.М. «Заратустра» или «Заратуштра»? Автор, герой и его прототип в «Also sprach Zarathustra» Ф. Ницше. – Вопросы философии. – 2006. - №9. – С. 144-155.

2. Варакина Г.В. Русский миф о Ницше н. XX века. // Вопросы философии. – 2007. - №6. – С. 100-113.
3. Геворкян А.Р. Ницше и метафизический пессимизм. – Вопросы философии. – 2001. - №8. – С. 157-165.
4. Миронов В.Н. Философия истории Ф. Ницше. // Вопросы философии . – 2005. - №11. – С. 163-175.
5. Ніцше сьогодні: [статті різних авторів на дану тему]. // Всесвіт. – 1997. - №7. – С. 134-157.
6. Ницше Ф. Антихрист. Опыт критики христианства // Сумерки богов. - М.: Мысль, 1989.
7. Ницше Ф. Из наследия (осень 1887 – март 1888): К философии истории нигилизма. // Иностранная литература. – 1990. - №4. – С. 186-204.
8. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2009. – 848 с. – (Антология мысли).
9. Ницше Ф. Сочинения в двух томах. - М.: Мысль, 1990.
10. Ницше Ф. Стихотворения. Философская проза. - СПб.: "Художественная литература", 1993.
11. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. // Сочинения: В 2 т. – Т. 2.
12. Ницше Ф. Утренняя заря. Мысли о моральных предрассудках. - Свердловск: Изд-во "Воля", 1991.
13. Остроухов В.В. Ніцшеанське заперечення сенсу релігійно-філософської дихотомії «добра» і «зла». // Мультиверсум. Філософський альманах: збірник наукових праць. / Відп. ред. В.В. Лях. – Вип. 10. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – С. 121-130.
14. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. - Т. 4. От романтизма до наших дней. - СПб.: Петрополис, 1997. - С. 265-277.
15. Современная западная философия. Словарь. - М.: ИПЛ, 1991.- С. 211-214.
16. Таранов П.С. Ницше Фридрих. // Анатомия мудрости: 120 философов. – В 2 т. – Симферополь: Таврия, 1996. – Т.2 – С. 541-577.
17. Философские учения к. XIX – н. XX веков (А. Шопенгауер, Ф. Ницше, А. Бергсон, З. Фрейд и др.). // Всесвіт. Література та культура в навчальних закладах України. – 2001. - №10. – С. 30-33.

18. Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983. - С. 437.
19. Фридрих Ницше и русская философия. - Минск, 1996. - Т. 1. – С. 262.
20. Шестов Л. Добро в учении гр. Толстого и Ф. Ницше // Вопросы философии. – 1990. - № 7. - С. 59.